

Kjærlighetens mikro - og makrokosmos.

Hva er det kjærligheten er og kan i Grundtvigs salmeunivers?

Synnøve Sakura Heggem

Det finnes et mangfold av grunnleggende aspekter i Grundtvigs salmer, men kjærlighetsfilosofien konstituerer, gjennomlyser og gjør hans univers til ett rike. I min doktoravhandling om Grundtvigs salmer forsøker jeg å vise dette.¹ I dette foredraget formidler jeg enkelte resultater av mine salmestudier. Gjennom teksteksempler og ulike perspektiver sier jeg noe om det hele, deretter noe om retorikk og salmegenre; og til slutt om menneskene i relasjon til seg selv, hverandre og verden i kjærlighetens tegn.

På en konferanse om "Grundtvig som samfunnsbygger", er det to forhold jeg går ut i fra, som to bakgrunnstepper for mitt tema. Det ene er at ethvert samfunn, eller samfunnsgruppe har sine repeterende "myter", er ulike "trosprosjekt"; sekulære, religiøse, rasjonelle, irrasjonelle, uttalte, og ikke uttalte. Disse "trosprosjekt" holder samfunnet sammen, i spenning og i vekst. Det kan være menneskerettigheter, sekulære eller religiøse vaner, institusjoner, forestillinger og script av ulik art og på ulike nivå. Det andre er at ethvert religiøst fenomen: bibeltekst, salmer, vaner, institusjoner, regler og ritualer, kan og bør betraktes fra alle kanter. De er ofte vel så interessante fra et såkalt utenfra-perspektiv, som et innenfra-perspektiv. Det lærte den tyske teolog Rudolf Bultmann teologene. Det lærer resakraliserende, sekulære og andre lesninger oss på stadig spennende, men også krevende måter. Salmer unngikk for en stor del – fordi de ikke var så sterkt i fokus – de historisk kritiske blikk. Verken teologiske studenter eller litteraturstudenter får tilstrekkelig opplæring i salmelesninger. De resakraliserende og mangfoldige leseøvelser som fulgte, ble derfor desto mer krevende. Men ikke mindre utfordrende og viktige. Når jeg i det følgende nevner ord som *Gud* eller andre potensielt religiøse ord underveis, er disse forhold viktige baktepper. Hvorfor? Jo, for at både Grundtvigs retorikk og min skal bli oppfattet.

1. DET HELE

*Menneske! hvor dybt du sukker,
Fryd dig ved Guds Velbehag!
Kjærlighedens Billedhugger
I dit Ler har fundet Smag...*²

Dette er et av uendelige symptomatiske uttrykk for kjærlighet som kardinalverdi i Grundtvigs salmeunivers, som er *case* i mitt doktorarbeid fra 2005. Det er en lesning av *Sang-Værk til den Danske Folke-Kirke*, med fokus på kjærlighetens *makt*, *maskerade* og *mosaikk* – som

¹ Synnøve Sakura Heggem, *Kjærlighetens makt, maskerade og mosaikk. En lesning av Grundtvigs Sang-Værk til den Danske Folke-Kirke*, 2005 (heretter notert: Heggem)

² Grundtvig, *Kristenhedens Syøstjerne*, 1860, "Efterskrift", strofe 50

henspiller på kjærlighetens mange måter og mønstre i dette univers.

Salmer hos Grundtvig er et tegn på kjærlighet, først og sist. De er tegn på kjærlighetens alminnelige og dermed overveldende *makt*, kjærlighetens maskerte virkelighet, hvor man i salmens uendelige aktører/figurer kan se for seg *maskerader* som hele tiden oppføres i virkelighetens egne iscenesettelser. Kjærligheten har et utpreget *mosaikk*-preg i Grundtvigs salmer, hvor det er utallige detaljer og linjer i ulike former for detaljerte mønstre.

Grundtvig erfarte kjærlighetens fravær og dødsgrep stadig vekk. Det gjorde han på vegne av seg selv (med sine ulike identiteter), ulike samfunnsgrupper, kirken, Danmark, verden, kosmos. Avmakt, kamp, og kaotisk taushet ligger under og mellom linjene i de ca 1500 salmer han rakk å skrive mellom 1783 og 1872, som en delvis skjult, delvis navngitt fremmedhet og fiendemakt. Han er knapp i beskrivelse av avgrunnskraftene. Grundtvig skildrer først og fremst kjærlighetens makt og mangfold, retorikk og strategi, som metaforer og masker. Det gjør han av respekt for livskraft og døds kraft; *kjærlighet* til livskraft, *frykt* for døds kraft.

En kjent forsker på Grundtvigs historiesyn, William Michelsen, har sagt at "Grundtvigs genialitet består i, at han betrakter kærligheden som tankelivets grundlag."³ For Grundtvig henger maktene *sannhet*, *storhet* og *skjønnhet* sammen i kraft av gudsdimensjonen. Det kan man se i Dannevirke.⁴ Det gjennomvever og gjennomlyser *Sang-Værket*; hvor f eks inngangssalmen *Jeg er så underfuld en Magt*,⁵ senere endret til *Vidunderligst af alt på Jord*, sier om gudsrikets forhold til sannhet:

*Vel fremmed paa hver Plet af Jord
Man fundet har min Stemme,
Dog overalt hvor Sandhed boer,
Jeg har i Grunden hjemme* [3]

Om *godheten*, som er i slekt med, ofte en variant av sannhet, storhet og *skjønnhet*, og naturligvis del av kjærlighetsdiskursen, kan han si:

*Men overalt, hvor gode Ord
Kan gode Steder finde,
Jeg skaber Mark i Syd og Nord,
Hvor Mælk og Honning rinde* [5]

Å betrakte kjærlighet som kardinalverdi, er noe Grundtvig har til felles med hele kirkens tradisjon, slik den også anses som sentral verdi i alle verdensreligioner. Det forbindes gjerne med selve livsprinsippet. En viktig oppdatering av kjærlighet som globalt fenomen, er nylig

³ William Michelsen, *Tilblivelsen av Grundtvigs Historiesyn*, 1954, s 173

⁴ Grundtvig, *Dannevirke III*, 1817, "Om Sandhed, Storhed og Skjønnhed", s 17-62

⁵ Grundtvig, *Sang-Værk til den Danske Folke Kirke*, samlet utgave, I-VI, redigert av Thomsen, Balslev m fl, 1944-1964, bind I, no 1 (heretter notert: SV I, II, III osv.)

gitt ut i *Encyclopedia of Love in World Religion*.⁶ Og i den store, etablerte *Encyclopedia of Religion*, står det under "love":

"The concept of love, in one form or another, has informed the definition and development of almost every human culture in the history of the world – past and present, East and West, primitive and complex. Broadly conceived, love has been a motivational force in the shaping of culture within both the ideological and behavioral dimensions of life and a substantive theme in the by-products of almost every form of human activity: in religion and the arts, literature and music, dance and drama, philosophy and psychology. It is, perhaps, safe to say that the idea of love has left a wider and more indelible imprint upon the development of human culture in all its aspects than any other single notion".⁷

Grundtvig er en kjærlighetstenker i tråd med denne beskrivelse, på alle nivå. Enten han beskriver natur, kultur, historie, mytologi, filosofi, teologi, estetikk og pedagogikk, spiller hans kjærlighetstenkning en fundamental rolle. Det vil si, kjærlighetstenkningen gjennomvever hans tenkemåte. Et typisk teologisk uttrykk for det, som samtidig er allment og globalt, er følgende:

*Da nu tillige Sønnens Aand er den samme som Faderens, Sandhedens Aand den samme som Kiærlighedens, saa sammensmelter alle de christelige Hemmeligheder i den Kiærlighedens dybe Hemmelighed, som alle Mennesker maa indrømme.*⁸

Et mytologisk eksempel er gudinnen *Freia*, som Grundtvig gjør til *Kristi Brud*, blant annet i kraft av ektheten i hennes kjærlighetssavn.⁹ I følgende sitat er hun forbilde for skjaldene, og med en typisk "link" til *Dannkvindens Mund*:

*Derfor det var Tankegangen
Tidlig i vort høje Nord
At af Freja Elskovssangen
Lærte hver en Skjald paa Jord
Kjærlighed sig selv forsvare
Kjærlighed sig selv forklare
Skal med Dannekvindens Mund*¹⁰

Når vi samtidig vet at han eksperimenterte med forestillingen om

*Faderens Eenbaarne Datter,
Kiærligheden skøn og prud,
Evighedens Smil og Latter...*¹¹

⁶ Yudit Kornberg Greenberg (red), *Encyclopedia of Love in World Religion*, I-II, 2008.

⁷ Mircea Eliade (red), *Encyclopedia of Religion*, 1987, IX s. 31

⁸ Dansk Kirketidende, 1852, s 267

⁹ Til begrunnelse, se Helge Toldberg, *Grundtvigs Symbolverden*, 1950, s 321, stikkordsregister for "Freia"

¹⁰ Grundtvig, *Poetiske skrifter* 8, "Nyaarsdagen", s 222

¹¹ Grundtvig, SV V, 338.4a ("Jord og Himmel at forbinde")

- er feltet opplagt både spesifikt kristelig, stedegent, kjønns-spesifikt og fleksibelt mot fortsatte sammenhenger og sammenligninger innad og utad i verden.

I mitt postdok-prosjekt undersøker jeg Grundtvigs kjærlighetstale i et definitivt globalt blikk, som har Ursula Kings vide spiritualitetsperspektiv for øye.¹² Hun har kunst, vitenskap, helse, økonomi, økologi, politikk innenfor blikkfeltet "spiritualitet". Hun presenterer i den sammenheng kjærlighetstenkere som har bidratt til slike former for spiritualitet i videst mulig betydning. En særlig viktig figur er russeren Pitirim Sorokin, en av grunnleggerne av sosiologi ved Harvard.¹³ Jeg undersøker også videre Grundtvigs uavsluttede gudsbilder som gjør de ekstra spennende å arbeide med i et postmoderne perspektiv. Når det gjelder kjønns-spesifikk tale om det hellige, framstår Grundtvig mer reflektert og globalt anvendelig enn Jaques Derrida, Jean Luc Marion og Emanuel Levinas i talen om Gud som *den andre, gave, omgivelse, opphav*.¹⁴

Chora og Carmen Dei.

Grundtvig videreutviklet en teori om kjærlighet som er oversett som nettopp teori; en visjon, et utkast til plan for handling. Kjærlighet er alt liv, all natur og kulturs *chora* i Grundtvigs øyne.¹⁵ Dette som "bærer frem språket og kan etterspores i rytmer, klanger; det "ikke-ursprungliga ursprung" etc. er noe av det som gjennomlyser Sang-Værket som prosjekt.

Grundtvig sier direkte og indirekte at mennesket er redd for å fordype seg i godhetens makt. I likhet med Marcilio Ficinos pregede ord: *Amor est in omnibus et ad omnia*,¹⁶ mener jeg at Grundtvigs salmeunivers tenker ut fra og påpeker en essensiell forbindelse mellom alle ting, alle fenomener i tilværelsen. Det framstår som en tilværelsesforklaring, som han igjen og igjen benevner som *Gud*, som *kjærlighet* i uendelige varianter av bilder og begrep.

Ficino og Grundtvig har det til felles at de forutsetter og forkynner en kosmisk kjærlighet,

¹² Ursula King har som teolog og religionsforsker særlig interessert seg for kjønn og religion, mystikk og global spiritualitet. Jeg vil bruke hennes bok fra 2008 som modell for min undersøkelse. Ursula King, *The Search for Spirituality. Our Global Quest for a Spiritual Life*, 2008

¹³ Til kort presentasjon av Sorokin og hans pregning av begrepet *altruisme*, se Yudit Kornberg Greenberg (red), *Encyclopedia of Love in World Religion*, 2008, s 47-51.

¹⁴ Til begrunnelse av denne påstand, se min nettbaserte artikkel: "To sing/read hymns with a postmodern imagination of God".

¹⁵ Chora er gresk, betyr livmor eller beholder, fra Platons *Timaos*, og får hos han betydningen av det som omslutter, "det Enes" opphav, det uenevelige. Julia Kristeva benytter det som uttrykk for det som går forut for navngivingen, språket og Farens lov, stedet for det semiotiske, det i individets utviklingsprosess som knytter det til minnet om symbiosen med mor, i motsetning til det symbolske. Det bærer frem språket, og kan etterspores i språkets rytmer, klanger, musikalske struktur og brudd. (sitert fra Lothe/Refsum/Solberg, *Litteraturvitenskapelig leksikon*, 1998, s 37). Derrida har også preget ordet i sin tekst *Khora* fra 1993, referert gjennom Jayne Svenungsson slik: "...nåmligen ett slags icke-ursprungligt ursprung som föregår varje identitet eller bestämmning som påminner om att det sista ordet aldrig är sagt, att ingen lära, inget system någonsin kan betraktas som fullbordat". Jayne Svenungsson, *Guds återkomst, en studie av gudsbegreppet inom postmodern filosofi*, 2004, s 149

¹⁶ Marcilio Ficino (1433-1499), sitat fra tysk oversettelse av verket *Über die Liebe oder Platons Gastmahl*, 1984, s. 78

som omfatter alle typer gjensidig tiltrekning mellom motsetninger, bygd på analogier. Kjærligheten er en levende, bevegelig affekt som gjennomstrømmer alt. Det er en tenkning i grader og ikke i enten-eller, bortsett fra de store viktige forskjeller i Grundtvigs univers mellom liv og død, godt og ondt, sant og falskt. Mikro – og makrokosmos er analoge og står i ulike typer forbindelse med hverandre. Her i et par enkle eksempler:

Det fuglevingede Ord paa Tungen, bærer Lyset usynlig i sig, kan bære et helt Himmerige eller Helvede i sig og bærer sædvanlig lidt af begge Dele.

Menneskehjertet er det vidunderligste Gud har skabt; thi det er saa lidet, at det kan rummes i et Menneskebryst, og dog saa stort, at det kan rumme hele Himlen, hele Helvede og sædvanligt noget af begge!¹⁷

Andre steder skriver han om hvordan et lite menneske i verden skal lære eller dannes. Barnet skal øve seg i å speile hele historien i sitt eget univers, på en måte gjør det til sin egen erfaring. Han sier:

...at Barnet i sin Udvikling til et fuldvovent og forstandigt Menneske, afbilder nødvendig, kun efter dets Vilkaar svagere og stærkere, mattere og klarere, hele Menneske-Slægts Liv, saa at under en omhyggelig Opdragelse, især den som stiler paa og øves under boglig Konst, kan og skal den hele Historie paa en Maade blive Gienstand for den Enkeltes Erfaring, af denne ægte historiske Konst kan og skal ægte historisk Vidskab udvikle sig, her kan og skal den indvortes og udvortes Erfaring mødes....¹⁸

Det er mange slags mikro og makrokosmos i Grundtvigs tekster og tenkemåte, pedagogiske, fenomenologiske, teologiske, eksistensielle. De er alle vevd sinnrikt inn i hverandre. Den største forskjell går ikke mellom *jeg'et* og *den* eller *de*, eller *det* andre, men gjennom hver enkelt, hver enhet, også slik vi så det i ordet (et av de minste nivå og fenomen), på forskjellige måter og i ulike grader. I alt og alle bor det alltid *noe* godt eller kjærlig, som forener seg med andre og verden siden alt er forbundet i en guddommelig sjenerøsitetens enhetslengsel, en godhetens autoritet og makt. Det gjelder å vekke denne kjærlighet, gi den næring så den kan vokse:

*Vækst vi alle har behov
Levende, dog, Gud skee lov
Stamme vi i Aanden
Kommer Tid, da kommer Raad
Stemmen giennem Sang og Graad
Voxer efterhaanden.¹⁹*

¹⁷ Sitert i Johansen/Høirup, *Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig*, 1948, s 299 (Grundtvigs tale, skrevet ned av Morten Eskesen)

¹⁸ Grundtvig, "Om Aabenbaring, Konst og Vidskab", *Danne-Virke* III, 1817. Sitert i Jørgen I Jensen (red.), *Historie og Kristendom, en Grundtvigantologi*, s. 95-96. Se også i Grundtvig, "Om historisk Vidskab, eller: om Krønikens Begreb" i *Danne-Virke* I, 1816, s. 218-290

¹⁹ Grundtvig, SV I 92.25 ("Fader-Vor er Herrens Bøn")

Dette er Grundtvigs myndige, myke og utrettelige svar på en kjærlighetens forskjells og enhetstenkning innenfor kirke, samfunn, lokalt, globalt, som han så det som sin livsoppgave å bidra til. Kunsten å identifisere kjærlighet på alle nivå og gi den voksevilkår, er menneskenes hovedoppgave i dette univers.

En gammel tanke i verden er at den guddommelige affekt har sitt ypperste bilde i den harmoniske musikken. Til felles med Augustin er universet for Grundtvig *Carmen Dei* (dvs. Guds sang, toner, musikk, diktning, trylle-sang). I salmen, når den synges/leses, oppstår et miniunivers av skapende, klanglig preg. Resultatet er en atmosfære av flytende mening, delvis uoppdaget mening, som er like viktig som den som lar seg feste til begreper.²⁰ Trolig vil det være veldig interessant å sammenligne *Sang-Værket* med fenomenet *orfisk sang*.²¹ *Sang-Værket* er som verk symbol på kirken som en musisk kropp av mange syngende kropper som skulle erstatte kirken som var falt i grus og måtte gjenreises.²² Grundtvig hevdet også tanken om et *kyriologisk språk* i sin språkteori. Det var en form for opprinnelse til det hebraiske tegnsystem, en forestilling om at de første mennesker delte ord med sitt opphav i form av sang og bilder.²³

Grundtvigs salmer impliserer en teori om *forenende makt*, på alle plan, ofte betegnet som "Baand" i hans salmeretorikk; "Fuldkommenhedens Baand", for eksempel. De impliserer de innerste og ytterste *forbindelseslinjer* mellom alle fenomener. Det *kontinuerlige* har en posisjon i Grundtvigs retorikk, og kommer alltid før det diskontinuerlige, idet det så å si etablerer muligheten for å identifisere forskjell. Metaforisk tale sørger for at forskjellene ikke blir utvisket, men tydeliggjort og holdt sammen. Et særlig godt eksempel er Kristi oppstandelses kropp, som for han ikke er totalt annerledes enn den som levde og døde, men er den samme, i forvandlet form. Som hos Ficino forholder Grundtvig seg til et univers hvor Gud er sentrum og sentrum er over alt.²⁴ Et særlig godt uttrykk for det finner vi i hans forestilling om at Gud ikke skapte og skaper av ingen ting, men av et *noe*, nemlig kjærlighet, som er i alt og alle.²⁵

Alminnelig og guddommelig kjærlighet

²⁰ Bygd på framstillinger, fritt sitert hos Kjersti Bale (s 75), fra Maren Sofie Røstvig's *Configurations. A Topomorphological Approach to Renaissance Poetry*, Oslo 1994.

²¹ Kjersti Bale, *Om Melankoli*, s 73: "Denne viktige plassering, samt at musikken i sangen ikke er atskilt fra ordene, gjør at den orfiske sang berører hele mennesket- intellekt, ånd og kropp. Derfor blir sangen den mest kraftfulle av alle imitasjoner. Den etterligner sjelens intensjoner og lidenskaper, den etterligner ord, den representerer så vel folks fysiske gester, bevegelser og handlinger som deres karakter, og endelig utfører den alt dette på en så overveldende måte at den umiddelbart får både sangeren og tilhørerne til å imitere og utføre de samme ting. Sangens umiddelbare virkning må komme av at den ved å imitere menneskers aktiviteter imiterer verdenssjelen, som er innbegrepet av bevegelse, og slik gjennom sympatisk magi bringer tilhørerne til den samme aktivitet."

²² Se Erik A. Nielsen, "Sang-Værk til den danske kirke. Fortællingen om en titel.", *Teologi og tradition. Festskrift til Leif Grane*, 1988, s. 194-212

²³ Se f eks Synnøve S Heggem, *Kjærlighetens makt, maskerade og mosaikk*, s 108 ff, "Historisk språkfilosofi, et poetisk/musisk Grundsprog."

²⁴ Kjersti Bale, *Om Melankoli*, s 50-75, fritt sitert.

²⁵ Heggem, s 141 ff, "Gud skapte ikke *ex nihilo*, men av et *noe*."

Forholdet mellom kjærlighetsbegreper som *eros* og *agape*, *nomos*, *caritas*, *cupiditas* osv, er pregede begreper som har opptatt de teologiske rom i kulturen og gjør det den dag i dag, direkte og indirekte. Grundtvigs salmeretorikk er preget av å la være å definere ut fra disse pregede forestillinger. Han tilstreber en enklere tilnærming, ut fra allmenn erfaring og billedtale, som dekker innholdet i de nevnte begrep, men med kritisk oppmerksomhet og korrigering av tradisjonens talemåter. Gjennom viktige fenomener som *speil*, *gåte*, *imanasjon*, *imitasjon* og teologisk symbolspråk, fant han egne måter å uttrykke kjærlighet i sin variasjonsbredde på. (jfr sammenligning med Ficino overfor). I metaforenes, analogienes, og det mimetiskes tegn, unngikk og overvant han mye av den dype splittelse mellom *agape* (guddommelig kjærlighet) og *eros* (menneskelig kjærlighet) som har rådd grunnen i kirkens tradisjoner.

I Grundtvigs salmeunivers har guddommelig og menneskelig kjærlighet samme rot, speiler hverandres virkelighet, og er uadskillelige i utgangspunktet. Hvis ikke, sier han i tusen varianter, ville vi ikke kunne fatte hva det guddommelige handlet om. Denne vekselvirkende kjærlighetstenkning mellom guddommelig og menneskelig kjærlighet har sitt felles punkt i begges *evighetspotensiale*. Når det gode møter mennesket, og det selv erfarer å være godt, gi og dele godhet, fødes alltid en slags evighetslengsel: at godheten aldri må ta slutt...Kjærlighet er *det eneste Evige hernelen*, sier Grundtvig i *Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne*.²⁶ Grader av kjærlighet, måten, og bruk eller misbruk blir viktigere å beskrive, tilstrebe og nyanser når arten ikke står til diskusjon.

Sammenfattende kan vi si om Grundtvigs salmeunivers at kjærligheten utfolder seg i vennlig, dynamisk og dramatisk vekselvirkning. Det gjør den i mennesket, mellom mennesker, utenfor mennesker, på alle plan i verden (natur og kultur) og kosmos, som tegn på hellighet. Den er den første beveger, setter stadig i gang, er i alt og alle, og regisserer en symfoni av naturens, kulturens og historiens stemmer.

II ORD. TONE. RETORIKK

Salmegenre og kjærlighet

En av de mest universelle uttrykksformer i den kristne religions historie, er den religiøse poesi, ofte kalt salmer. Som fenomen knytter salmesangen an til den eldste kjente form for kultisk kommunikasjon: den musiske hyllest til guder og helter. En opplagt kjærlighetstale.²⁷

²⁶ Sitert i Borup/Schrøder, *Haandbog i N.F.S. Grundtvigs Skrifter*, III, *Kristelige Grundtænker*, s 94 (evt 456) Til belegg og utfyllende lesning, se Synnøve S Heggem, *Kjærlighetens makt, maskerade og mosaikk*, s 177-192

²⁷ Til støtte for denne påstand sett fra vestlig kulturs blikk, se for eksempel Jørgen Pedersen, "Den latinske hymne i tusind år. Et essay til indføring", 1 og 2, *Hymnologiske Meddelelser*, 1978 (4) og 1979(1-2), og Jørgen I Jensen, "Det hymniske. Et indlæg", *Hymnologiske Meddelelser*, 1991 (1)

Troels Nørager sier i sin bok *Hjerte og Psyke*, at den danske salmebokens mest grunnleggende og strukturerende metafor er at *forholdet til Gud er et kærlighedsforhold*.²⁸ Det bekrefter blant annet tanken om kjærlighet som kardinalverdi i den kristne religionsform, og kan hende i hele salme og visdomstradisjonen i samme kulturkrets.

En av Grundtvigs mange stemmer er den kristne mystikk, med sin avanserte kjærlighetsretorikk. Jørgen Pedersen har forbilledlig vist hvordan Grundtvig fornyer mystikken i analysen av salmen *Hil dig Frelser og Forsoner*.²⁹ Det er også grunn til å minne om mystikernes kjærlighetstenkning, generelt. Ursula King, kjent for sitt arbeid med Teilhard de Chardin og ulike felt innenfor teologi og religionsvitenskap, sier:

"The story of the Christian mystics is one of an allconsuming, passionate love affair between human beings and God. It speaks of deep yearning, of burning desire for the contemplation and presence of the divine beloved."³⁰

Salmegenre og natur

Fenomenet menneske, verden, salme er en ubrytelig krets i Grundtvigs univers, som i salmegenren generelt. Salmen skal si noe om alt, enklest mulig; ikke minst om verden og om natur og dyr som del av verden. *Blomstre som en rosegård, I al sin glands nu stråler solen, Nu falmer skoven trint om land, Alt hvad som fuglevinger fik, Jord og himmel at forbinde, Påskeblomst, hvad vil du her?* osv. Så å si alle salmer har ett eller flere ord som betegner naturfenomen. Salmenes horisont er den videst mulige. De knytter ethvert fenomen i natur, kultur, menneskelig og kosmos sammen til et ubrytelig og uendelig variert, globalt og lokalt hele.

Thomas Berry, en annen global kjærlighetstenker, sier i sin *The Great Work*, at en firfoldig visdom er noe en må akte særlig på for framtiden: Det er den kunnskap og innsikt vi med et mye misbrukt ord tilegner naturfolk/stedegne folk. Det er kvinners visdom – ikke minst kombinasjonen av subjektivt nærvær sammen med objektiv distanse. Det er de store tradisjoners visdom, og den vestlige vitenskaps uunnværlighet.³¹

Salmegenren er en særlig spennende genre i møte med slike og lignende prosjekt.

Det viktigste i denne sammenheng er å minne om salmegenrens opplagte egenskap med å holde verden sammen som helhet og lokal koloritt samtidig, som når f.eks. Kingo på seks linjer sier noe om alt viktig i verden på en gang, uten å ta munnen for full som enkel, sublim "børdbønn":

*Gi fred og frukt i alle land
velsigne jorden, luft og vann
Foren de verdner som er skilt
La sult og savn og nød bli stilt.*

²⁸ Troels Nørager, *Hjerte og Psyke*, 1996, s. 71

²⁹ Jørgen Pedersen, "Den dybe sammenheng, Om Grundtvigs salme *Hil dig, Frelser og Forsoner*", *Fra Augustin til Johs. V. Jensen*, 1991, s. 165-203.

³⁰ Ursula King, *Christian Mystics. Their Lives and Legacies throughout the Ages*, 2001, s 4

³¹ Thomas Berry, *The Great Work. Our Way into the Future*, New York 1999. Hans tenkning er også presentert i Ursula Kings bok *The Search for Spirituality*, som jeg har sitert fra tidligere.

*O Herre Jesus, livets brød
vær du vår hjelp i liv og død!*³²

Når kjærlighet som fenomen har ontologisk rang i salmens rom, er det verdt å merke seg at Grundtvigs filosofiske tenkning, hans antropologi, psykologiske og pedagogiske skarpsinn, mytologi og historiefilosofi også er til stede i salmeretorikken. *Alt* er til stede i salmens enkle hverdagsbilder; et mikro-kosmos speiler makro-kosmos.

Metaforer og lignelsestale

Grundtvigs menneske møter i hans salmebilder kjærligheten *åpenbart og skjult* på en gang, noe blant annet en utpreget *metaforisk* tekstform muliggjør. Metaforen holder språklig sammen *er og ikke er*, i bilder. Slik kan salmeretorikken representere kjærlighetens mangfold og motsetningsfullhet.

Kjærlighet, forstått som selve tilværelsens grunn, virksomhet og mål, som *chora*, og Guds *Carmen*, gjør at den er åpenbar idet den kan identifiseres i alt. Samtidig er den som oftest skjult: forkledd, maskert, i bilder, roller, ritualer, replikker, gester, lignelser og gåter. Det gjelder for *mennesket i verden* å identifisere den i et uendelig livsprosjekt for hver enkelts liv, i gruppens liv, i nasjonens og andre enheters liv, og i de universelle rom og kategorier. Grundtvigs salmer er lignelsestale, eller om man vil: virkeligheten viser seg som *gåter og speil* i hans kategori, og *gjetteren* blir forløst når hun/han/de løser gåtene. Kjærligheten i Grundtvigs salmer trenger et metaforisk element for å kunne tale sant, skjønt og godt om livet – som hellig, uten å gå på akkord med sannheten. Det gjelder intet mindre enn sannhetene om det gode, om det onde, om liv og død, krenkelse, oppreisning og vekst for mennesket i verden.³³

Retorisk diskurs

Ordet *retorikk* bruker jeg for å betegne det som tar det retoriske element i språket på ordet, og ansvarliggjør det. Jeg oppfatter både Grundtvigs uttrykksmåte og min egen i nær slekt med Elizabeth Schüssler Fiorenzas begrep om *rethorical discourse*, når hun – i hennes tilfelle som feminist – sier at :

“...biblical texts and interpretations must be seen as rhetorical discourses. Like all rhetorical discourses, so also feminist theological interpretations are perspectival, historically and socially conditioned, “embodied” discourses. As such they do not make absolute-but, rather, relative-truth claims. Nevertheless, they do not subscribe to a thoroughgoing relativistic nihilism. Instead, they privilege emancipatory discourses over and against patriarchal dehumanizing ones.”³⁴

Grundtvig leste både bibeltekster og andre fenomener rundt seg og i seg selv ut fra sitt livsopplysende prosjekt. Hva han knyttet til det som er *dehumanizing*, er delvis opplagt,

³² Sitert fra Norsk Salme Bok, 791, strofe 2.

³³ Om det teoretiske grunnlag for disse og lignende betraktninger omkring metaforer og lignelser hos Grundtvig, se Heggem, 2.2: “Det poetiske”, s 104-119

³⁴ Elizabeth Schüssler Fiorenza, *But She Said*, 1992, s. 35

delvis komplekst. Det jeg oppfatter som ikke retorisk i Grundtvigs univers, er først og sist *kjærlighet*, som er identisk med Gudsbegrepet, som han likevel sjonglerer med for at det skal fortsette å *skape hva det nevner*. Liv og død, godt og ondt, sannhet og løgn er også innholdsmessig absolutte i hans retorikk. Men han var særlig våken for at løgn, sannhet, rett, galt forkler seg over alt, selvsagt også i de religiøse og kirkelige rom i kulturen. Kanskje ikke minst i disse.

Kjærlighet og religiøst språk

Ved å knytte erfart kjærlighet tett til de kristne symboler for død, krenkelse, lidelse, glede, håp og nytt liv - i poetisk form, ivaretar Grundtvig kristendommens vedvarende diskurs omkring f.eks. *korset*, uten å forherlige det, eller å overse den *nødvendighet* som ligger i talen om kors. Hans måte å relatere kors til oppstandelse på i salmens retorikk, ser jeg som en særlig forbilledlig tale om erfaring knyttet til den kristelige diskurs på. Uten å ta for lett på motmakter, lar han liv/død-perspektivet så vidt dominere over, men også inkludere skyld/synd/nåde-perspektivet. En utpreget intersubjektiv tenkemåte gjør at han kan la mennesket si til Gud, her i forelde/barn-modellen (eller andre!):

*Beviis du er vor Tillid værd...*³⁵

I bruderelasjons-modellen, når bruden (kirken, mennesket, verden overfor Gud) utmattet klager til brudgommen over sin tilstand, kan bruden si til Gud:

*Det gielder og din ære...*³⁶

Grundtvigs kjærlighetstale baserer seg på en teori om erfart, alminnelig kjærlighet, fortolket i et språklig, religiøst script. Det som med dette påstås, er at kjærligheten ikke er til å forstå i sin fulle bredde og dybde, uten det religiøse språk. Og vise versa, at det religiøse språk ikke lar seg forklare eller forstå utenfor erfaringene. Svikter disse språk hverandre, blir både den religiøse tale om kjærlighet meningsløs og tom, og den alminnelige tale om kjærlighet begrenset og ufri. Kirken svikter når den ikke makter å bekrefte og fortolke levd liv i kraft av gudstanken, Gud som kjærlighet. De vanlige lover og script for relasjonell atferd svikter mennesket om de ikke tar høyde for det metafysiske ved enhver relasjon,³⁷ det hellighetsaspekt som både beskytter og befordre individet overfor andre, og omvendt.

Å påstå, som noen gjør, at Grundtvig ikke tar høyde for *nesten* i sine talemåter, blir absurd sett i lys av salmeretorikken hvor det relasjonelle er selve utgangspunktet og modellen for all tale om mennesket ut fra innsikten: *mennesket er allerede involvert* som fenomen i historien,

³⁵ Grundtvig, SV I 31.5: *Ja, fri og frels os, Herre kjær! Beviis, Du er vor Tillid værd! Lad høres det i allen Stad, Hvor Du dit Folk gjør sjæleglad, Naar brat sig Bladet vender! ("Som Foraars-Solen mild og blid")*

³⁶ Grundtvig, SV I 105.4: *Du dog loved, Herre from! At støte og at bære Kirken i sin Alderdom, Hvor graa hun saa mon være, Og holde saa for hende Vagt, At Helveds-Porten ei faaer magt; Det giælder og din Ære! ("Christi Kirkes Alderdom")*.

³⁷ Uttrykket "det metafysiske ved enhver relasjon" er delvis hentet fra Maurice Merleau-Ponty, *Kroppens fenomenologi*, 1945/1994, s. 129.

naturen, verden/kosmos. Spørsmålet er heller hva han sier, hvordan, hvor mye eller lite, både om neste, egen, verden, fiende - og vennekjærlighet på ulike nivå.

Kjærlighet og sang/leseakten

Et av mange kjærlige element i Grundtvigs *salmerom* kommer til syne i selve synge - og leseakten, og det likeverdige forhold mellom leser/sanger og tekst, idet salmen blir iscenesatt. Man nærmer seg salmen, går inn i et ufullført kunstverk, og skaper den hverdagslige kunst som ikke er fullstendig før det synges, leses, pustes, danses, elskes, tas avstand fra eller er ambivalent til. Man kan lese/synge en salme med alle slags holdninger, religiøse som ikke-religiøse. Det er ikke teksten selv alene, eller de/n syngende som bestemmer graden av hengivenhet, tro, religiøsitet. Den *situasjon* som er forventet og oppstår når det leses, synges, er avgjørende.

Mange salmer tematiserer ulike sider av dette store felt direkte og indirekte, f.eks. salmene *Giv mig Gud, en salmetunge*, og *Alt hvad som fuglevinger fik*. Det en skal forstå, hevdet Grundtvig, må en elske, tørre å gå inn i, kjenne på, helt forsiktig eller med større frimodighet og lidenskap, alt etter situasjon og "Hjertets evne", som han ofte uttrykte det. Hans erkjennelsesfilosofi hviler, som tidligere nevnt, på at kjærlighet er tankelivets grunnlag. På folkelig dansk er det gjentatt i kulturen nesten som et mantra:

*For den har aldrig levet
som klog på det er blevet
han først ei havde kiær...*³⁸

III. MENNESKE. MENNESKENE

Grundtvigs antropologi er overraskende kjønns spesifikk og nyansert. Vi finner en likeverdig oppmerksomhet på kvinnen, mannen, barnet, i en dynamisk, prosessuell og relasjonell diskurs. Det gjelder menneskelige figurer og guddommelige figurer. Et kjent eks er:

*Og naar Maria glemmes,
hvor Jesus nevnes enn,
da Hjertet overstemmes
af Hjernesvind hos Mænd.*³⁹

Det som er kommet i ubalanse, må rettes opp. For at det felles hjertet ikke skal overstemmes, må det kvinnelige og mannlige element bringes til et mer balansert forhold. Lignende eksempler finnes i mange varianter i salmetekster og andre tekster hos Grundtvig.⁴⁰

³⁸ Til begrunnelse og videre lesning, se Heggem, 1.3.1. "*Sang-Værket*, et Herremaaltid for allmennheten, et kor av stemmer.", s 42-44, og 2.1.4., "*Det aller skjønneste* - for Grundtvig", s 102-104. Se også til forholdet mellom leser/sanger og salme, 2.3.3.

³⁹ Grundtvig, SV III 205.4 ("*Kvinde-Evangeliet / I Herrens Huus er Varmen*")

⁴⁰ Et annet eksempel er følgende: *Først naar atter fromme Kvinder, Som i Ordets Heltetid, Herren tjene som "Bispinder", bruge Tungerne med Flid, Saa faar Hjertet Mund og Mæle, At sig glæde Barnesjæle i Guds Himmerig paa Jord.* Sitert fra *Kristenhedens Syøstjerne*, 1860, s 104 strofe 60.

Salmeretorikken er en utpreget jeg/du/vi/det-retorikk. Grundtvig dikter på vegne av seg selv, og på vegne av eller som del av ulike fellesskap, som et hvilket som helst lem på verdens og kirkens legeme; som begge på mikro og makro-plan er laget av *Guds carmen* i Grundtvigs univers. Dette jeg'et er uttrykk for både et skapt, et historisk jeg, og et Kristus-lik og et situert jeg. Det er hos han først og fremst et *kvinnelig* jeg, siden han oppfatter mennesket som grunnleggende kvinnelig og det hellige opphav først og fremst, men ikke bare mannlig. Det danske folk, og han med det er i særlig grad kvinnelig!, sier han flere steder. Et avansert, og noen ganger ugjennomtrengelig androgynt mønster preger hans tenkning. Det er ikke ulikt det en kan se igjen i mange varianter i verdens religioner og kulturelle mønstre for tenkning omkring livsprinsipp, kjærlighet og kjønn.

Grundtvigs menneske, Guds kunstverk, selv kunstner, skaper liv av *lyst*. *Thi Lysten driver Værket*.⁴¹ Lysten er i utgangspunktet god, og er selve den evighetselskende livskraften, helt fra vuggen:

*Til evig Liv
en selsom Lyst
fra Vuggen bølged os i Bryst...*⁴²

Han visste godt at lysten kunne gå for langt, perverteres. Men mest avgjørende for å skille godt fra ondt, sant fra falskt og rett fra galt, var i hans retorikk kategoriene bruk og misbruk, ikke rent opp mot urent, eller eros opp mot agape osv.

Grundtvigs salmer impliserer det man i dag vil kalle en *lyst-* eller *driftsteori*. Menneskets lengsel, dets lyst eller drift i alle varianter – mot hverandre, mot samlende punkter inni seg selv, mot verden/kosmos, i all dets mangfold, kommer til orde. Det religiøse er uttrykk for den enhetslengsel mot det fullkomne som mennesker bærer i seg som sin aller sterkeste og viktigste bestemmelse ved det å være menneske i verden. Det religiøse ved denne tale handler først og sist om at *godheten* og *gaveutvekslinger* har en autoritet, en begynnelse, virksomhet og mål som er overlegen *ondskap*, død og fornedrelse. Her et eksempel fra den gode lyst og gaveutvekslingenes ytterste mål, som liv, i og ut over livets grense:

*Vor Gud og Fader uden like
Da blomstrer Rosen i dit Rige
Som Sole vi gaae op og ned
I din eenbarnes Herlighed
Thi du for Hjertet vi gav dig,
gav os med Ham dit Himmerig*⁴³

Dette gjelder også når lystene står i indre motsetning til hverandre:

⁴¹ Grundtvig, SV I 93.10. ("Til klart Guds Ansikt vi skal see")

⁴² Grundtvig, SV, I 390.14 ("Klar op du Sky, paa Øien-Bryn")

⁴³ Grundtvig, *Kirke-Salmebog. Festsalmer*, 1853, sitert fra 18. opplag, 1894, nr 221.7. I Norsk Salme Bok nr 222 er denne siste strofe av *I all sin glans* beklageligvis ikke tatt med.

Har du ei Grunden mærket,
Har du endnu ei lært,
At Lysten driver Værket,
At kiønt er Alt som kiært?
Er Verdens-Lyst din Skat,
Velan, saa følg med Vrimlen!
Men har du Lyst til Himlen,
Saa vaagne den nu brat!⁴⁴

Mennesket er ikke bare relatert til sitt opphav som objekt, det er intersubjektivt, om enn assymetrisk, idet det er analogt til sitt opphav. Gud, som mennesket, skaper ikke liv av et *intet* i Grundtvigs verden, men av *noe*, nemlig kjærlighet. Det usynlige, som er *mellom* alt og alle, er også et *noe*. Det er mer enn virkelige *bånd*, laget av det edleste slag, *Fuldommenheds Baand*. Han taler om den guddommelige kjærlighets *bundløse Rigdom*, som han stadig vekker og identifiserer i mennesket, mellom mennesker, utenfor mennesket.⁴⁵ Det handler om den *dybe Sammenheng*. Han skriver om *Kjærligheds Almagt*.⁴⁶ Denne kjærlighetstenkning på alle plan fordrer enkle modeller. Grundtvig etablerte ulike; en gjenganger er tredelingen: foreldre/barn-relasjonen, venne-relasjonen og ekteskaps eller kjæreste-relasjonen. Det er universelle modeller.

Hans lyst eller driftsteori og blikk for religionens nødvendighet og overlegenhet, består i at disse tilbyr mennesket en teori om *fullkommen foreløpighet*. De tilbyr et fortolkningsblikk som gir det timelige og flyktige et evighetsstempel, en sublim evne til å gi enhver glede og lyst, erotisk som uerotisk, en gyldighet og glans som det ellers ville måtte mangle eller miste. Og som samtidig er åpent for korrigering og vekst.

Kjønn, kjærlighet, gudsbilder

Det maatte aldrig glemmes
At lige siden Adams Død
Grund-Mennesket er Kvinden
Livs-Moderen er Livets Væld
Og Levnets-Løbets Kilde, ...

sier Grundtvig i *Dansk Ravne-Galder*.⁴⁷ Han sier en hel masse om disse tema. I sin preken 2. faste-søndag, 1865, sier han:

*saaledes kan vi ogsaa begynde at fatte, hvorfor Herren kalder sin Menighed "Bruden"; thi i Forhold til Guddommen, som virker alle Ting i alle, maa hele Menneskelivet nødvendig være, hvad vi kalder kvindeligt...*⁴⁸

⁴⁴ Grundtvig, SV I 65.3 ("Giv Himlen nu din Stemme"):

⁴⁵ C.J.Brandt (red.), *Grundtvigs Sidste Prædikener i Vartov kirke 1861-72*, II, s. 49. Se også Heggem, kap 2.4, "Det hellige/det aller helligste".

⁴⁶ Grundtvig, *Danne-Virke*, III, 1817, s. 45. Se også Heggem, kap 3, "Skønhed"

⁴⁷ Sitert i Holger Begtrup, *Grundtvigs Skrifter i Udvalg*, X, s 481

⁴⁸ *Anden Faste-Søndag 1865*, C.J.Brandt(red.), *Grundtvigs Sidste Prædikener*, I, s. 430

Videre sier han i 2. fastesøndagspreken i 1870 følgende:

Derfor kan endelig Mennesket i mandig Skikkelse kun som Johannes den Døber blive Frelserens Ven, og kun i kvindelig Skikkelse blive eet med ham, ligesom han er eet med sin Fader.

Hele menneskelivet er kvinnelig. Kirken er kvinnelig; hovedsakelig, i Grundtvigs androgyne retorikk; hvor siste ord aldri blir sagt fordi det er et åpent, symboltungt univers uten begynnelse og ende, sentrert rundt *Gud som kjærlighet* i sentrum. Et sentrum, som sagt, som er over alt. Om Guds kjærlighet, sammenlignet med det ypperste uttrykk for kjærlighet blant mennesker i følge Grundtvig, kan han si følgende:

*Mer vidunderlig end Kvinder,
Mer liflig elsker han*

*Kvindens Kjærlighed og din
Er hinanden kun saa lige,
Som til Paradisets Vin
Magen gror paa Jorderige*

*Evig er hans Kjærlighed
Mer end Kvindens øm og varm*⁴⁹

Den guddommelige kjærlighet bekrefter og er av samme art som den kvinnelige/menneskelige; men går ut over og forvandler/gjenföder den. Denne tenke og talemåte er interessant å vurdere ut fra nyere innsikter i feltet kjønn og religion. Med stor analytisk skarphet påviser moderne feministisk forskning sammenhengen, eller mangel på det samme, når religiøs retorikk ikke er kjønnsbevisst. Kjønnsforsker og pioner Kari Børresen sier: "Samsvar mellom metaseksuelt Gudsbegrep og kjønnsløs Gudlikhet medfører motsetningen mellom Gudskjærlighet og seksualitet. Denne dualisme rammer både menn og kvinner, men mannsvridd samspill mellom det guddommelige og det mannlige styrker konflikten for mennesker av underordnet kjønn".

Grundtvig var bevisst, og overvant delvis denne dualisme i sine salmer. Premisset for det kan en se overalt i hans analogitenkning, f eks i følgende strofer:

*Ligned Legemet ei Aanden,
Og ei Mennesket sin Gud,
Spildt var da al Aabenbaring,
Naadens Røst og Lovens Bud.*

*Da var vi for Gud Barbarer,
Han Barbar for os igjen,
Aldrig da vi fandt i Himlen,*

⁴⁹ Magnus Stevns, *Fra Grundtvigs Salmeværksted*, 1950, s 83

Svakhet, ambivalens, krenkelse, synd

Når kjærlighetens sannhet, skjønnhet og sanne storhet stadig utfordret Grundtvig til teologisk refleksjon, er det ikke minst fordi de skjulte og åpenbare sammenhenger mellom smerteerfaring, krenkelser og kjærlighetens gode makt, med eksistensielt alvor, ba om fortolkning. Der kjærlighet skjer, over alt, rommes former for avmakt, nederlag og sorg. Den *spenning* som oppstår, og som Grundtvigs salmer bekrefter ved stadig å gjenta at noe står på spill i gudsrelasjonen, bekrefter og betegner den mest grunnleggende *situasjon* for mennesket i verden. Det er den det handler om å erkjenne og forholde seg til i alle relasjoner, sosiale og kulturelle rom, lokalt, nasjonalt, globalt – som kjærlighetsrelasjon.

Salmenes visdom

Poesien har en særegen kraft til å avsløre sannhet. Bare i kraft av bekreftelse og kjærlighet blir mennesker klar over sine tap, sine mangler, sin tilkortkommenhet, sine splittede følelser, sin makt til å krenke seg selv, andre og verden, og sin avmakt ved å bli krenket av seg selv, andre og verden. Denne spenning og situasjon gjør mennesket utsatt, og føder alltid komplekse følelser som gjerne oppleves som ulike grader av *ambivalens*. I tillegg til tradisjonelle måter å uttrykke slike forhold på i kirkelig retorikk, finner vi mennesket og menneskelivets sårbarhet skildret med sterk ømhet overalt i Grundtvigs salmer. Her i en utpreget historisk/global horisont, i kraft av uttrykket "Verdens Ende", som knytter an til Grundtvig verdenshistoriske syn på klodens skjebne:

*Gammel Kraft og Styrke svandt,
Og svag er Verdens Ende,
Ja, svag er Strid og svag er Fred,
Og svag er Tro og Kiærlighed,
Det kan Man klarlig kiende!*⁵¹

Grundtvig mente historien gikk mot en ende. Etter en blomstringstid i hans eget Danmark, ser han for seg at sentrum kanskje flytter seg østover, muligens til India (se f.eks. *Kristenhedens Syvstjerne*), før det nærmer seg en kulminasjon hvor kjærlighet, Gud, menneske og Kristus forenes fullkomment, og billedtale og "søndagssyner" blir overflødig:

*Da er nær Gud Faders Rige,
Hvor ei spørges mer om Tal,
Da de syv skal være lige,
Fordi èt er "vil" og "skal",
Fordi "Kjærlighed" alene
Saften er i alle Grene*

⁵⁰ Grundtvig, SV IV 285.14-15 ("Ser jeg op til Sol og Maane")

⁵¹ Grundtvig, SV I 105.3b. Grundtvig har langt mer karakteristisk global tale. Men jeg nevner det for å vise at selv på et slikt nivå, sier han ikke "Verdens ende" bare for å være kirkelig korrekt. Han sier det fordi han faktisk mener at verden går mot en ende, eller bedre: en oppfyllelse i kjærlighetens navn.

I lys av alle tings vesen, vei og mål, i og med kjærlighetens autoritet, er det ikke grenser for hva Grundtvigs salmeretorikk kan romme og inkludere av livets og dødens sårbare og brutale virkelighet.

Konkluderende utblikk

I en preken Skjærtorsdag 1853, skriver Grundtvig:

*Overalt, hvor Menneskehjertet levende rører sig, veed det med sig selv, at Kiærlighed, opriktig og uforkrenkelig Kiærlighed, er det eneste, som virkelig og varig kan forene Menneskehjerner. Men for saa vidt som denne Kiærlighed er tilstæde som Kraft, da forener den ogsaa Hjerner, da gør den, som hos Moder og Barn, kærlige Ægtefolk og trofaste Venner, i Sandheden to til eet, og kunde lige saa godt gøre Tusinde og Utallige til eet, naar den kun var ens sand, opriktig og stærk hos dem alle.*⁵³

Guds carmen, bånd mellom alt og alle, med og uten blodsband og andre variabler, og mer til – fikk denne mannen til å skape sine salmer hvor fenomenet mennesket, verden, salme, det hellige, er et ubrytelig og uavsluttet hele. Det er en makeløs storhet, skjønnhet og vidløftighet over hans tale. Men den er samtidig ekstremt forpliktet på erfart liv, helt ned på mikro, eller detaljnivå, som her: *...da Kiærlighed er Noget, Man vel kan forstaae langt mindre, men aldrig det Mindste mer af end Man har og føler i sit Hjerte.*⁵⁴ Han tok til og med høyde for at det var forskjell på hvordan hjertet føler det, avhengig av om man taler som kvinne, mann, barn eller gammel.

Som situert kjærlighetstale, også fra Grundtvigs side, etterlater hans salmeunivers et åpent og aldri helt avsluttet univers. Det peker både bakover, innover i tiden og framover. Bare nye fortolkninger, nye salmer, og nye tanker kan perspektivere hans gaveretorikk.

På grunn av dette univers sitt altomfattende, fleksible, nyanserte og situerte preg, hvor dypest sett bare *kjærlighet* er *evig og uforanderlig*, egner det seg ekstra godt til møte med andre kulturers univers, og en bred samfunnsmessig diskurs.

⁵² Grundtvig, *Kristenhedens Syvstjerne*, "Tillæg", strofe 39.

⁵³ Grundtvig, preken på Skjærtorsdag 1853, Holger Begtrup, *Grundtvigs Vartovs-Prædikener 1839-1860*, 1924, s. 319

⁵⁴ Christian Thodberg (red), *Grundtvigs Prædikener*, 12, s 215

